

РОЗДІЛ 2
ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПЕДАГОГІКИ
ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

УДК 37.016:811.161.2

Вікторія Зінченко

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
У КЛАСАХ ФІЛОЛОГІЧНОГО ПРОФІЛЮ

Зінченко В. М. Психолого-педагогічні засади навчання української мови у класах філологічного профілю.

У статті визначено психолого-педагогічні засади навчання української мови у класах філологічного профілю, розглянуто поняття «здібність», «обдарованість», досліджено погляди психологів і педагогів щодо особливостей навчання української мови здібних і обдарованих учнів.

Ключові слова: психолого-педагогічні засади, здібності, обдарованість, філологічний профіль.

Зінченко В. М. Психолого-педагогические основы обучения украинскому языку в классах филологического профиля.

В статье определены психолого-педагогические основы обучения украинскому языку в классах филологического профиля, рассмотрены понятия «способности», «одаренность», исследованы взгляды психологов и педагогов на особенности обучения украинскому языку способных и одаренных учащихся.

Ключевые слова: психолого-педагогические основы, способности, одаренность, филологический профиль.

Zinchenko V. M. Psychopedagogical basis for teaching ukrainian language in philology specialized classes.

The article determines psychopedagogical basis for teaching ukrainian language in philology specialized classes. The terms «aptitude», «talent» and views of psychology scholars on the Ukrainian language study were also researched.

Key words: psychopedagogical basis, aptitude, talent, philology specialization.

Пріоритетними напрямками розбудови національної школи є спрямування педагогічного процесу на оптимальний розвиток і реалізацію духовного й інтелектуального потенціалу учнів через диференціацію освіти; формування інтелектуальної еліти нації із талановитої учнівської молоді. Задля цього Законом України «Про освіту» передбачено створення профільних класів з поглибленим вивченням окремих предметів і початковою допрофесійною підготовкою задля розвитку здібностей та обдарувань дітей.

Виявлення психолого-педагогічних засад навчання української мови здібних та обдарованих учнів старших класів є *метою статті*. Завданнями дослідження відповідно обрано: з'ясувати психолого-педагогічні засади мовно-мовленнєвої діяльності здібних та обдарованих учнів у період ранньої юності; визначити наукові підходи до розуміння понять «здібність» і «обдарованість» і їх вплив на мовно-мовленнєву діяльність учнів старших класів; сформулювати психолого-педагогічні принципи організації взаємодії вчителя й учнів під час формування мовно-мовленнєвої компетенції на уроках української мови у класах філологічного профілю.

Педагогічна психологія досліджує процеси розвитку мислення учнів, уваги й пам'яті, умінь сприймати мовні факти та явища в їх діалектичній єдності. На її основі відбувається навчання української мови, з її допомогою вчитель визначає ефективні прийоми й методи навчання, будує систему роботи з урахуванням індивідуальних особливостей учнів. Учні розвивають мовленнєві здібності на уроках мови в процесі мислення, осмислюючи факти, порівнюючи, узагальнюючи та конкретизуючи їх, абстрагуючись від них, і це все сприяє розвитку розумових здібностей, а також забезпечує засвоєння знань, формування умінь і навичок.

Навчальна діяльність учнів зумовлюється метою та мотивами. «Поняття діяльності треба пов'язувати з поняттям мотиву. Діяльності без мотиву не буває», – зазначає О. Леонтьєв [5, с. 31].

Важливим у профільному навчанні мови є усвідомлення учнями власної діяльності, як теоретичної, так і практичної. Л. Виготський, П. Блонський наголошували на особливій ролі самосвідомості учнів. Різні процеси мисленнєвої діяльності значною мірою сприяють засвоєнню мовного матеріалу, формуванню комунікативних умінь і навичок.

Психологи виокремлюють у навчальній діяльності дію – процес, підпорядкований меті (цілям), і операцію – спосіб реалізації дії. Спонукає до дії мета. «Операція є зумовленою суттю дії, але вона не тотожна з дією, – пише О. Леонтьєв. – Дія зумовлюється метою, операція залежить від умов, у яких ця мета визначена» [5, с. 43]. Кожна дія складається з операцій, що мають чотири етапи: орієнтацію, планування, реалізацію та контроль. Ці етапи складають процес навчання.

Наприклад, щоб навчитися розпізнавати повнозначні частини мови (мета), учні мають опанувати такі граматичні поняття: іменник, прикметник, займенник, числівник, дієслово, прислівник, знати їх семантику, особливості, виконувати їх морфологічний аналіз, а щоб уміти зв'язати різні частини мови в мовленні, треба знати їх граматичні ознаки й стилістичне забарвлення.

Під час навчання мови та формування мовленнєвих умінь і навичок відбуваються психічні процеси – відчуття й сприймання, які забезпечують усвідомлення та відображення дійсності, безпосередньо і за допомогою мови (опосередковано). Услід за першим рівнем сприймання відбувається розуміння й осмислення [2, с. 84]. Основою розвитку мовлення є саме відчуття та сприймання – властивість людини сприймати й відображати дійсність. Отже, засвоєння теоретичних знань без розвитку мислення неможливе.

Мовний матеріал засвоюється на трьох рівнях: перший – сприймання нового матеріалу, запам'ятовування та відтворення; другий – повторення матеріалу за зразком на основі усвідомлених знань; третій, на якому учні набувають досвіду творчої діяльності, – засвоєння знань шляхом розв'язання проблемних завдань. Рівні засвоєння знань пов'язані послідовно: кожен наступний рівень характеризується поглибленням знань, більшою усвідомленістю й дієвістю їх. На другому рівні, крім удосконалення знань, засвоюються способи діяльності, на третьому – набувається досвід творчого мислення.

Мисленням забезпечується розуміння, яке готується аналізом і завершується синтезом (виокремлення основних елементів мовного матеріалу та поєднання їх в одне ціле). Засвоєння знань з мови ґрунтується на їх розумінні, адже для розуміння будь-якого мовного явища потрібно розкрити його суть.

Процес формування мовленнєвих умінь і навичок зумовлюється оволодінням лінгвістичними поняттями.

Уміння – це готовність до виконання складних комплексних дій, форма діяльності учнів, що ґрунтується на чіткому усвідомленні дії, її складу та структури. Навичка – це дія, яка набула автоматизованого характеру на основі багаторазового повторення [2, с. 76]. Мовленнєві вміння й навички взаємопов'язані між собою, хоч і розрізняються особливостями усвідомлення навчального матеріалу й навчальних дій.

До необхідних психологічних передумов засвоєння знань і формування комунікативних умінь і навичок учнів психологи відносять: позитивне ставлення до процесу навчання (інтерес до предмета, стала увага, високий темп навчальної роботи); процеси безпосереднього чуттєвого ознайомлення з матеріалом (на заняттях з мови це – схематична наочність, технічні засоби навчання); процес мислення (активізація конкретного й абстрактного, понятійного й художнього мислення, сприйняття, осмислення та розуміння матеріалу); запам'ятовування і збереження здобутої інформації, здатність до її відтворення з виявленням індивідуальних мовленнєвих здібностей [7, с. 85].

Саме ці передумови сприяють появі мотивів учіння, спонукають учнів до засвоєння лінгвістичної теорії, до активної мовленнєвої діяльності, забезпечують розвиток мовної особистості.

Серед мотивів навчання української мови методисти (З. Бакум, О. Горошкіна, С. Караман, А. Нікітіна, Т. Окуневич, М. Пентиліук та ін.) виокремлюють найголовніші: суспільно-політичні (державність української мови, обов'язок учня вчитися у школі); професійно-ціннісні (професійне навчання здійснюється державною мовою); мотив соціального престижу, громадського обов'язку; комунікативні мотиви (потреба спілкуватися українською мовою); мотиви, пов'язані з потребою самовдосконалення, самовиховання; мотив поваги до вчителя; утилітарні мотиви (потреба в знаннях мови як засобу досягнення певних життєвих вигод); мотиви тривожності, відповідальності (не підвести клас, не отримати низький бал) [6, с. 39].

Найбільш ефективним психологи (Ю. Бабаєва, Д. Богоявленська, І. Лясов, Г. Костюк, Н. Лейтес, О. Матюшкін, М. Холодна, Н. Шумакова, В. Юркевич) вважають навчальний процес, під час якого створено оптимальні умови учіння: потрібні результати досягаються за мінімальних затрат зусиль і часу. Для створення таких умов необхідно відбирати ефективні способи засвоєння навчального матеріалу. Рівень засвоєння знань та формування умінь і навичок визначається за ступенем усвідомлення й узагальнення вивченого. Важливим чинником цього процесу є розвивальне навчання, що стало невід'ємним компонентом технології сучасного уроку мови.

Такий підхід до процесу навчання мови вимагає врахування здібностей, пізнавальних можливостей і рівня розвитку мислення учнів, що здійснюється у формі мовлення.

Проблемі вивчення понять «здібність» і «обдарованість» присвячені дослідження у сфері психології, педагогіки й методик навчання. Здібності – це індивідуально-психологічні особливості людини, які сприяють успішному виконанню нею тієї чи тієї діяльності та не зводяться тільки до знань, умінь і навичок. Від народження людина має лише задатки здібностей, із яких під впливом зовнішнього середовища, навчання й виховання розвиваються загальні, розумові, інтелектуальні, спеціальні здібності [8, с. 51].

Щодо обдарованості, то є два протилежні погляди: обдарованість – достатньо поширене явище, більшість людей від народження наділені розумом, відмінності в рівні їхніх здібностей зумовлені різницею умов життя (Дж. Локк, К. Гельвецій); обдарованість – рідкісне явище, уроджене й спадкове (Ф. Гальтон, Р. Стернберг). У

розвиток теорії обдарованості значний внесок зробили Ю. Бабаєва, Л. Виготський, М. Зиганов, У. Крутецький, Н. Лейтес, А. Матюшкін, М. Холодна та ін.

Дослідники виокремлюють такі ознаки обдарованості:

- підвищена пізнавальна активність (Н. Лейтес, О. Матюшкін, Дж. Пакерсон, С. Рашер, Р. Семенова-Пономарьова, Г. Уолберг);
- здатність тривалий час концентрувати увагу на проблемі та пошуках шляхів її розв'язання (Ю. Гільбух, О. Матюшкін, Р. Семенова-Пономарьова, Л. Туктаєва);
- підвищений рівень розумового розвитку (Ю. Гільбух, Р. Семенова-Пономарьова);
- потреба в розумових навантаженнях, відчуття задоволення від процесу пошуку розв'язання завдань (Ю. Гільбух, Н. Лейтес);
- раннє усвідомлення своєї мети й цілей власної діяльності (Ю. Гільбух, Р. Екберт, Дж. Пакерсон, С. Рашер);
- яскраво виражена незалежність, індивідуалізм, надання переваги індивідуальній роботі (Ю. Гільбух);
- почуття самоповаги, уміння контролювати себе (Ю. Гільбух);
- розвинута фантазія, інтуїція, уміння побачити проблему під незвичним кутом зору (О. Матюшкін, Л. Туктаєва);
- здатність до створення ідеальних еталонів, що забезпечують високі естетичні, моральні, інтелектуальні оцінки (О. Матюшкін);
- прагнення вийти за межі завдання (Д. Богоявленська, Л. Туктаєва).

Отже, для обдарованих дітей характерні високий розвиток мислення, тривке запам'ятовування навчального матеріалу, висока працездатність, розвинуті навички самоконтролю в навчальній діяльності, уміння піддавати сумніву й науковому осмисленню певні стереотипи. Вони відрізняються підвищеною схильністю до розумової діяльності, неординарністю, сформованістю різних видів пам'яті, уважністю, зібраністю, швидкістю реакції, багатством яви.

Для ефективної роботи з обдарованими учнями вчителі мають знати їх психолого-педагогічні особливості та специфіку їх навчання, бути обізнані з концепцією обдарованості, розуміти зміст понять «здібність», «обдарованість», «обдарована дитина», «талант», уміти диференціювати види обдарованості.

Теоретичні питання обдарованості досліджували психологи П. Гальперін, Г. Костюк, Н. Лейтес, А. Леонтьєв, С. Рубінштейн, Б. Теплов та ін.

М. Фіцула виокремлює кілька типів індивідуальної обдарованості: раціонально-мислительний, раціонально-образний, образно-художній, емоційно-почуттєвий [10, с. 117]. Раціонально-мислительний тип обдарованості необхідний науковцям, політикам, економістам; образно-художній – дизайнерам, конструкторам, художникам, письменникам; раціонально-образний – історикам, філософам, учителям; емоційно-почуттєвий – режисерам, акторам, літераторам.

Російський педагог і психолог Ю. Гільбух розглядає загальну (розумову) і спеціальну (художню, спортивну) обдарованість. Кожен із типів охоплює кілька видів обдарованості, а види тлумачаться як спеціальні здібності [1, с. 32].

Як індивідуальну своєрідність здібностей людини розуміє обдарованість Г. Костюк, наголошуючи на значущості природних даних особистості [2, с. 194].

Н. Лейтес вважає, що обдарованість – своєрідне поєднання здібностей людини – виявляється у потребі займатись певним видом діяльності [3, с. 15]. Як високий рівень розвитку загальних і спеціальних здібностей тлумачать обдарованість В. Чудновський і В. Юркевич [12, с. 39].

На думку Б. Теплова, обдарованість – якісне сполучення здібностей, від якого залежить імовірність більшого чи меншого успіху під час виконання тієї чи тієї діяльності. Нпуковець сформулював такі три ознаки здібностей: 1) індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють людину від інших людей; 2) особливості щодо успішності виконання діяльності; 3) здатність до оволодіння новими знаннями й уміннями [9, с. 136].

Деякі науковці отождожують поняття «обдарованість» і «творчість». Як тип організації індивідуального ментального досвіду, що забезпечує можливість творчої інтелектуальної діяльності, визначає обдарованість М. Холодна [11, с. 79]. На тому, що обдарованість невіддільна від творчості, наголошує О. Матюшкін [5, с. 28].

Обдаровані учні мають розвинену пізнавальну потребу. Психологи звертають увагу, що активність пізнавальної потреби можлива завдяки парному з нею позитивному емоційному стану – задоволенню від розумового напруження. Віра учня у свої здібності буде стимулювати його саморозвиток, він буде реально оцінювати власні можливості й бачити кінцеву мету діяльності. За своєю суттю здібності є поняттям динамічним: на думку психологів, вони не тільки виявляються в діяльності, а в діяльності й формуються.

Керівництво процесом навчання здійснює вчитель: обирає відповідні форми його організації, застосовує ті чи ті методи роботи, розвиває інтерес і мотиви навчальної діяльності, забезпечує виховний вплив навчання. Найціннішим при цьому є те, щоб у спільній діяльності учитель прищепив учням профільних класів бажання самостійно здобувати знання, урахувавши суттєвий чинник – переважаючий позитивний мотив у навчальній діяльності здібних і обдарованих учнів.

Отже, проаналізувавши зарубіжну й вітчизняну психологічну та педагогічну літературу, можемо зробити висновки, що взаємодія вчителя зі здібними й обдарованими учнями має ґрунтуватися на таких психолого-педагогічних принципах, як-от: формування взаємин на основі творчої співпраці; організація навчання на основі особистої зацікавленості учня, його індивідуальних інтересів і здібностей (допомагає реалізації пізнавальної суб'єктивної активності дитини на основі його внутрішніх уподобань); превалювання ідей подолання труднощів, досягнення мети в спільній діяльності педагога й учнів, самостійній роботі учнів (сприяє вихованню сильних натур, здатних виявити наполегливість, дисциплінованість); вільний вибір форм, напрямів, методів діяльності (сприяє розвитку творчого мислення й прагнення самостійно розв'язувати все складніші завдання); розвиток системного, інтуїтивного мислення, уміння «згортати» й деталізувати інформацію (дисциплінує розум учня, формує творче, нешаблонне мислення); гуманістичний, суб'єктивний підхід до виховання (передбачає абсолютне визначення гідності особистості, її права на вибір, високу думку, самостійний вчинок).

Утілення цих принципів у життя потребує творчого підходу до організації навчання як інтегративного процесу, який сприяє осягненню цілісної картини світу, дає змогу учням самостійно обирати «опорні» знання з різних наук за максимальної орієнтації на власний досвід [6, с. 41].

3-поміж методів навчання обдарованих і здібних учнів мають переважати самостійна робота, пошуковий і дослідницький підходи до засвоєних знань, умінь і навичок. Контроль за їхнім навчанням повинен стимулювати поглиблене вивчення, систематизацію, класифікацію навчального матеріалу, перенесення знань у нові ситуації, розвиток творчих елементів у навчанні. Домашні завдання мають бути творчими, сприяти розвитку мислення й мовлення. Важливо враховувати при цьому, що саме в підлітковому віці формується та розвивається емоційно-вольова сфера, яка в

майбутньому стає основою формування працездатності особистості як необхідного складника успіху.

Названі аспекти мають доповнюватися системою позакласної та позашкільної роботи: заняттями в наукових товариствах, відвідуванням гуртка української мови, науковими заходами, конкурсами художньої й інших видів творчості, зустрічами з науковцями, письменниками, журналістами, читцями тощо. Індивідуальні форми позакласної роботи передбачають виконання різноманітних завдань, участь в очних і заочних олімпіадах, конкурсах на кращу науково-дослідну роботу.

Для розвитку мовлення здібних учнів важливе значення має дидактичний матеріал, який використовується на уроці. Реалізуючи нові підходи у викладанні української мови на профільному рівні, учитель-словесник має сприяти духовному вивіщенню учнів, використовуючи тексти, які вказують на високе призначення людини, подають приклади гуманності, самоповаги, уникаючи при цьому зайвого дидактизму.

Вправи й завдання до уроків зв'язного мовлення мають не тільки сприяти формуванню вмінь учнів розпізнавати лінгвістичні явища та поняття, репродукувати мовні одиниці, але й виробляти навички літературно-мовної практики, творення власних текстів різних типів, стилів, жанрів, тобто сприяти розвитку творчого потенціалу.

Робота з обдарованими учнями вимагає належної змістової наповненості занять, зорієнтованості на новизну інформації та різноманітні види пошукової, аналітичної, розвивальної, творчої діяльності.

Кожний здібний і обдарований учень – унікальна особистість, тому спільні рекомендації щодо навчання обдарованих дітей виробити неможливо. До кожного обдарованого учня потрібно шукати індивідуальний підхід, бо він є неповторною особистістю з яскраво вираженою індивідуальністю, прагне до незалежності. Незалежність уважають рисою творчо обдарованої дитини [1, с. 52]. З одного боку, зі здібними й обдарованими учнями працювати легше, бо вони мають високі розумові здібності, а з іншого, складніше, оскільки вони потребують особливої уваги, робота з ними вимагає глибоких професійних, ґрунтовних педагогічних і психологічних знань від учителя.

Учитель профільної школи, який працює з філологічно обдарованими учнями, має бути творчою людиною, професіоналом, бути здатним зацікавити учнів процесом навчання, створити атмосферу захоплення й одночасно володіти вміннями закладати основи майстерності та виводити своїх вихованців на високий професійний рівень. Поєднання таких рис в особі одного вчителя – рідкісне явище, тому, на нашу думку, майбутніх учителів профільної школи слід обирати зі здібних та обдарованих студентів філологічних факультетів, які пройшли спеціальну підготовку. Адже вчитель, який працює з обдарованими дітьми, повинен не тільки знати їхні психологічні особливості, а й перейматися інтересами та проблемами школярів, уміти розпізнавати здібності учнів, активізувати й розвивати їх. Загальновідомо, що тільки особистість може виховати особистість і лише талант може сприяти зростанню нового таланту.

Також варто зауважити, що вчитель – це насамперед вихователь, адже головною метою навчання у профільній школі є виховання унікальної творчої особистості, патріота батьківщини, людини з розвинутою лінгвістичною свідомістю, високою культурою мови й мовлення, мовною стійкістю, людини, здатної на свідомий і відповідальний вибір за різних життєвих обставин.

Отже, урахування психологічних умов навчання здібних та обдарованих учнів сприятиме забезпеченню високої ефективності навчально-виховного процесу засвоєння української мови на профільному рівні.

Література

1. Гильбух Ю. З. Внимание : одаренные дети / Юрий Зиновьевич Гильбух. – М. : Знание, 1991 – 80 с. 2. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк ; за ред. Л. П. Проколієнко. – К. : Рад. школа, 1989. – 308 с. 3. Лейтес Н. С. О признаках детской одаренности / Н. С. Лейтес // Вопросы психологии. – 2003. – № 4. – С. 13-18. 4. Леонтьев А. А. Основы психолінгвистики / Алексей Алексеевич Леонтьев. – М. : Смысл, 2005. – 288 с. 5. Матюшкин А. М. Концепция творческой одаренности / А. М. Матюшкин // Вопросы психологии. – 1989. – № 6. – С. 29–33. 6. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / М. І. Пентилюк, С. О. Караман, О. В. Караман, О. М. Горошкіна, З. П. Бакум й ін. ; за ред. М. І. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2004. – 400 с. 7. Немов Р. С. Психология / Роберт Семёнович Немов. – М. : Просвещение, 1995. – 372 с. 8. Рубинштейн С. Л. О мышлении и путях его исследования / Сергей Леонидович Рубинштейн. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1958. – 147 с. 9. Теплов Б. М. Способности и одаренность / Б. М. Теплов // Психология индивидуальных различий : Тексты / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, У. Я. Романова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 129-139. 10. Фіцула М. М. Педагогіка : [навч. посіб.] / Михайло Миколайович Фіцула. – [2-ге вид., виправл., доповн.]. – К. : Академвидав, 2006. – 560 с. 11. Холодная М. А. Когнитивные стили и интеллектуальные способности / М. А. Холодная // Психологический журнал. – 1993. – № 1. – Т. 13-б. – С. 84–93. 12. Чудновский В. Э. Одарённость : дар или испытание / В. Э. Чудновский, В. С. Юревич. – М. : Знание, 1990. – 80 с.

УДК 373.3.016:811.161.2

Інна Кравцова

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК НАВИЧКИ ВИРАЗНОГО ЧИТАННЯ В УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ В КОНТЕКСТІ НОВОГО ДЕРЖАВНОГО СТАНДАРТУ

Кравцова І. А. Формування і розвиток навички виразного читання в учнів початкової школи в контексті нового Державного стандарту.

У статті розкрито проблему формування і розвитку навички виразного читання в учнів початкової школи відповідно до вимог нового Державного стандарту. Автором визначено ефективні методи і прийоми навчання молодших школярів виразного читання віршованих текстів, запропоновано систему завдань, спрямованих на вироблення навички аналізу ліричного твору на уроках читання.

Ключові слова: навичка виразного читання, віршований текст, аналіз ліричного твору, урок читання.

Кравцова І. А. Формирование и развитие навыка выразительного чтения у учащихся начальной школы в контексте нового Государственного стандарта.

В статье раскрывается проблема формирования и развития навыка выразительного чтения у учащихся начальной школы в соответствии с новым Государственным стандартом. Автором выделены эффективные методы и приемы обучения младших школьников выразительному чтению стихотворных текстов, предложена система заданий, направленных на формирование навыка анализа лирического произведения на уроках чтения.

Ключевые слова: навык выразительного чтения, стихотворный текст, анализ лирического произведения, урок чтения.